

АКАДЕМІК ЗАБОЛОТНИЙ ДАНИЛО КИРИЛОВИЧ - ОБДАРОВАННИЙ НАРОДОМ УКРАЇНИ БЕЗСМЕРТЯМ (ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Людська пам'ять здатна обдаровувати безсмертям тих людей, які своїм служінням спільноті, самовідданою працею на її загальне благо залишили незабутній слід. До таких людей, беззаперечно, належить наш видатний земляк Данило Кирилович Заболотний, вагомість внеску якого у захист здоров'я людства ставить його у один ряд з такими всесвітньо визнаними корифеями, як Л. Пастер, І. Мечніков, Р. Кох.

Народився Д. К. Заболотний 28 грудня 1866 р. в с. Чоботарка Ольгопільського повіту Подільської губернії (нині с. Заболотне Крижопільського району Вінницької області) у селянській родині, для якої був притаманним високий на ті часи рівень освіченості, добробуту. Батько - Кирило Павлович - за часів кріпацтва був наближеним до пана дворовим, якого господар брав з собою у зарубіжні поїздки. За переказами односельців, завдяки цьому Кирило Павлович опанував французьку та німецьку мови. Мати - Євгенія Миронівна - була дочкою волосного писаря, який мешкав у сусідній Соколівці.

Визначний вплив на долю Д.К. Заболотного вчинив старший брат матері - Макар Миронович Сауляк, який маючи університетську освіту прикладав великі зусилля для одержання освіти іншими членами родини. Спо-

чатку він відправив сестру, майбутню маму Д.К. Заболотного для навчання у Київську гімназію, а пізніше влаштував на навчання у прогімназію і гімназію Данила Кириловича.

Природознавчі прихильності майбутнього вченого у Данила Кириловича виявились ще під час навчання у відомій Одеській Ришель'євській гімназії. Тому, по її закінченні у 1885 році Данило Кирилович стає студентом природничого відділення фізико-математичного факультету Новоросійського (Одеського) університету. Під час навчання в університеті Д.К. Заболотний захоплюється ботанікою і зоологією і з другого курсу вивчає фауну Одеських лиманів та Севастопольської бухти, отримує ґрунтовні загально біологічні знання, освоює іноземні мови. Данило Кирилович досконало володів грецькою мовою та латиною, вільно спілкувався французькою, англійською та німецькою мовами.

У студентський період зароджувалось у Д.К. Заболотного захоплення мікробіологією. В 1887 р. він приймає участь у ознайомлювальному відвідуванні недавно організованої І.І. Мечніковим та М.Ф. Гамалією Одеської бактеріологічної станції. Це був другий у світі після лабораторії Пастера у Парижі науково-практичний заклад, у якому виготовляли вакцини проти сказу та сибірки, проводили дослідження збудників інших інфекційних захворювань людей. Під час цього відвідування відбулась перша зустріч Д.К. Заболотного з майбутнім Нобелівським лауреатом І.І. Мечніковим.

Однак, як писав Данило Кирилович "в університетському житті не все йшло гладко". На той час було введено в дію новий університетський статут, який позбавив університети автономії і обмежив студентську свободу. У відповідь виник студентський протестний рух. Будучи нетерпимим до любых проявів гноблення Д.К. Заболотний прийняв активну участь у цьому русі, за що в кінці 1889 р. був виключений з університету. Закінчити навчання і одержати вищу освіту екстерном йому вдалось у 1891 р. Час поза стінами навчального закладу не був змарнованим. У цей період Данило Кирилович зараховується практикантом до Одеської бактеріологічної станції, де під керівництвом близького учня І.І. Мечнікова Якова Юлієвича Бардаха освоює методи тоді ще зовсім молодій бактеріології, виконує серйозну наукову роботу, присвячену мікрофлорі снігу, за яку і одержує університетський диплом і звання магістра природничих наук.

Працюючи у Одеській бактеріологічній станції Данило Кирилович усвідомив, що загально біологічної підготовки недостатньо для дослідження збудників інфекційних хвороб. У Одесі на той час медичного факультету не було. У 1881 р. для надбання другої вищої освіти

Д.К. Заболотний за порадою І.І. Мечнікова поступає на третій курс медичного факультету університету св. Володимира у Києві. Володіючи технікою мікробіологічних досліджень він зразу починає роботу по бактеріології на кафедрі загальної та експериментальної патології, яку очолював професор Володимир Валеріанович Підвисоцький - один із засновників вітчизняної мікробіології.

У ті часи у Києві періодично виникали епідемічні спалахи холери і на кафедрі розроблялись санітарно-гігієнічні заходи по боротьбі з ними. Д.К. Заболотний приєднується до цієї роботи і у 1893 р., будучи студентом, разом з асистентом кафедри І.Г. Савченко досліджують на собі можливість пероральної імунопрофілактики холери з наступним самозараженням вірулентною культурою збудника цього захворювання. Результати експерименту, що переконливо довели ефективність протихолерних щеплень, були оприлюднені у тому числі в зарубіжних наукових виданнях. Завдяки цьому Данило Кирилович у 1894 р. закінчував навчання на медичному факультеті уже визнаним світовою науковою спільнотою науковцем.

По завершенні навчання Данило Кирилович короткочасно, проте плідно, працює на рідній Подільській землі у складі летючого земського загону по боротьбі з заразними хворобами. У Кам'янці-Подільському, який на той час був адміністративним центром Подільської губернії, на базі приватної аптеки він організував бактеріологічну лабораторію, у якій навчав практичних лікарів основам лабораторної діагностики інфекційних хвороб.

З березня місяця 1895 р. Данило Кирилович прикликаний на військову службу, якою він повинен був, згідно тогочасних правил, відслужити одержувану в студентські роки стипендію. У цей період йому доводиться працювати у Харківському військовому шпиталі, пізніше очолювати лабораторію, інфекційне та венеричне відділення Київського військового шпиталю. За сумісництвом Д.К. Заболотний відновлює роботу на кафедрі загальної патології Київського університету.

У 1896-1897 рр. на території Індії розгорається жорстока епідемія чуми. У зв'язку з загрозою заносу хвороби на територію Російської імперії царським указом у січні 1897 р. призначається "Высочайше учрежденная комиссия о мерах предупреждения и борьбы с чумной заразой", очолювана членом царської родини принцом Ольденбургським. Першим кроком її діяльності було відрядження до Бомбею протичумної експедиції, очолити яку запросили професора-патологоанатома Київського університету Володимира Костянтиновича Високовича. Цей видатний вчений очолював патологоанатомічну лабораторію університету після Г.І. Мінха, був одним із засновників Товариства боротьби з інфекційними хворобами у Києві і знав Д.К. Заболотного ще по науковій роботі в студентські роки. У склад експедиції В.К. Високович залучив Данила Кириловича.

З експедиції до Бомбею розпочався новий важливий етап наукової і протиепідемічної роботи Д.К. Заболотного. Завдяки надзвичайній спостережливості, високій експериментальній майстерності, розвинутому медичному мисленню він швидко набув великого авторитету серед колег і став провідним "чумологом". Данила Кириловича запрошували всюди, де тільки спалахували епідемії чуми. Йому довелось приймати активну участь у ліквідації епідемій в Саудівській Аравії, Месопотамії, Марокко, Монголії, Китаї, Персії, Португалії, Шотландії та у різних кутках безмежної Російської імперії.

По поверненні з Індії Д.К. Заболотний їде до Парижу, де у інституті Пастера разом з І.І. Мечниковим та Е. Ру узагальнює результати роботи експедиції і веде експериментальну розробку протичумної сироватки. З урахуванням вагомості результатів роботи у галузі дослідження чуми Данила Кириловича в 1898 р. запрошують на роботу у найавторитетніший у Росії того часу науковий заклад - Імператорський інститут експериментальної медицини (ІЕМ) у Петербурзі, відділ загальної мікробіології у якому очолював ще один видатний мікробіолог-подолянин Сергій Миколайович Виноградський.

У ІЕМ Данило Кирилович працював аж до повернення в Україну у 1928 р., водночас проводячи величезну протиепідемічну, наукову і організаторську роботу у різних країнах і містах. У 1899 р. у віці тридцять два роки Д.К. Заболотному доручають читати курс лекцій з бактеріології в щойно відкритому Петербурзькому жіночому медичному інституті. В той час в Росії не було жодного бактеріолога доктора медицини, не мав докторського ступеню і Д.К. Заболотний. У такому випадку за тодішніми правилами для керівництва кафедрою необхідно було одержати три рекомендації визнаних науковців. Рекомендації Данилу Кириловичу дали С.М. Виноградський, І.І. Мечников і Роберт Кох. Так було утворено першу на території Російської імперії самостійну кафедру бактеріології, яку Д.К. Заболотний очолював майже три десятиріччя.

Вражає широта наукових інтересів Д.К. Заболотного. У вирішенні кожної проблеми інфекційних хвороб, яка потрапляла у його поле зору, були знайдені нові шляхи. Понад п'ятнадцятирічна героїчна праця вченого по дослідженню чуми завершилась глибоким загальнобіологічним і екологічним осмисленням законів епідеміології. Було встановлено коло тварин, що є природним резервуаром збудника, способи його передачі між тваринами і людьми, визначено способи збереження популяції збудників у міжепідемічний період, вплив соціальних умов і звичок населення ендемічних зон на можливості виникнення епідемій. По суті, саме Д.К. Заболотним за результатами досліджень епідеміології чуми було сформульовано положення, що є основою доопрацьованого школою академіка Є.Н. Павловського вчення про природну вогнищевість трансмісивних захворювань.

Не менш визначні кроки Д.К. Заболотним зроблено

у дослідженні холери. Ще в студентські роки ним було показано здатність тривалого існування холерних вібріонів у стічних водах і досліджено ефективність пероральної протихолерної вакцини. Йому належить пріоритет розробки першої моделі холери на експериментальних тваринах. У подальшому Данило Кирилович приклав великих зусиль у вдосконалення вакцинних препаратів і в результаті було створено високоефективну алкоголізовану протихолерну вакцину. Вагомим внеском у боротьбі з холерою було розкриття Д.К. Заболотним епідеміологічної ролі здорових холероносіїв.

Недостатньо відомими широкому колу фахівців залишаються досягнення Д.К. Заболотного у розвитку сифілології. За два роки до відкриття у 1905 р. збудника сифілісу Данилом Кириловичем створено одну з перших вдалих моделей хвороби на дрібних приматах, що було вкрай важливим для дослідження патогенезу хвороби, проте не вдалось багатьом дослідникам. Ним було досліджено роль лімфатичної системи у генералізації інфекції, доведена можливість реінфекції, розроблено техніку постановки реакції іммобілізації трепонем, як методу діагностики захворювання. Зрештою, у 1909 р. Данилом Кириловичем успішно захищена докторська дисертація на тему "К вопросу о патогенезе сифилиса". Не беззаперечним залишається пріоритет Ф. Шаудіна і Є. Гоффмана у відкритті збудника. Адже існують документальні свідчення про те, що Д.К. Заболотний виявляв блідих трепонем у досліджуваному матеріалі за два роки до цих дослідників [2]. Лише надзвичайна наукова обережність утримала його від оприлюднення свого відкриття до Шаудіна і Гоффмана.

Ще на початку першої світової війни Д.К. Заболотний розпочав дослідження етіології висипного тифу, який лютував в лавах російської армії. Дослідницька лабораторія була розгорнута на ст. Жмеринка. Данилом Кириловичем було описано дрібні округлі бактерієподібні включення у лейкоцитах крові хворих. Однак, з притаманною йому обережністю не маючи повного переліку доказів Д.К. Заболотний не вважав за можливе остаточно визнати виявлені утворення збудниками висипного тифу.

Першим у Росії Д.К. Заболотний увів у лабораторну практику реакцію Відалю і пропагував цей метод для широкого впровадження у діагностику черевного тифу. Рятуючи хворих на дифтерію дітей він вперше в країні широко і успішно використовував щойно створену Берингом і Ру протидифтерійну сироватку. При цьому, сам заразився дифтерією і на собі випробував лікувальний ефект сироватки. Цей далеко неповний перелік наукових здобутків Д.К. Заболотного дозволяє уявити масштаби мислення науковця і значення його особистості для розвитку медичної науки.

Дослідники спадщини Д.К. Заболотного радянської пори намагались політизувати образ великого вченого, згадуючи його участь у студентському протестному

русі, за який він був ув'язненим і тривалий час перебував під поліцейським наглядом. Пригадували виступ Д.К. Заболотного у Петроградській раді робітничих, солдатських і селянських депутатів у 1918 р., в якому він запропонував використання своїх знань і досвіду у боротьбі з епідемією холери і який одержав різкий негативний відгук у середовищі колишньої царської інтелігенції. У якості доказів "революційності" вченого наводились його дружні стосунки з пролетарським письменником М. Горьким, активна протиепідемічна робота у радянський період, участь у роботі органів радянської влади.

При цьому не говорилось про те, що Данило Кирилович був особисто знайомим з членами царської родини і користувався прихильністю останнього російського монарха, мав титул статського радника, під час світової війни у генеральському чині виконував обов'язки головного епідеміолога військово-санітарного управління всієї царської армії. У короткий період існування Української Народної Республіки і Гетьманщини Данило Кирилович співпрацював з Міністерством народного здоров'я й опікування України і утвореною урядом гетьмана Павла Скоропадського Українською академією наук. У 1919 р. Д.К. Заболотний активно надавав допомогу в лазареті, розгорнутому у Чоботарці, бійцям Української галицької армії, штаб якої розташовувався у Крижополі. Про непрості стосунки Данила Кириловича з радянською владою свідчать знайдені у архівах ГПУ документи, у яких міститься інформація про його наміри демонстративно покинути пост президента УАН в зв'язку з репресіями сталінського режиму у відношенні співробітників апарату академії, а також спалення щоденника вченого "По світах і людях" у 1937 році за актом НКВД з формулюванням: "Дневник академика Д.К. Заболотного как содержащий буржуазно-националистические взгляды подлежит уничтожению путем предания его огню".

Вочевидь, не політичні прихильності визначали громадянську позицію вченого, а безмежний гуманізм, нетерпимість до будь-якої несправедливості, глибоке усвідомлення святого лікарського обов'язку за любых умов боротись з страшними недугами людства ризикуючи власним благополуччям і, навіть, життям.

Єдиною беззаперечною характеристикою політичних поглядів Д.К. Заболотного залишається його патріотизм і безмежна любов до України і її народу. Однією з ілюстрацій цієї риси вченого є знайдений у Вінницькому обласному архіві лист на адресу комісара народної освіти України та завідуючого Подільським губнаробразом, написаний ним у лютому місяці 1921 р., у якому Данило Кирилович обґрунтовує необхідність організації у Вінниці вищого медичного навчального закладу.

Відчуваючи гострий дефіцит лікарських кадрів Данило Кирилович писав: "Стан медичної справи на території бувшої Російської держави завжди був значно гірший за такий же в західно-європейських державах.

Особливо різко такі відмінності спостерігались в Україні, де відносна кількість лікарів і шпитальних ліжок в зв'язку з загальною кількістю населення була значно меншою, ніж в інших місцевостях бувшої Російської держави, не дивлячись на більшу скупченість населення в Україні. Стан медицини в Україні ще більш погіршується тим, що чисельні лікарі в Україні зовсім або дуже мало знайомі з життям і звичаями народу, серед якого вони працюють, не знають мови цього народу і тому можуть прожити серед нього усе життя своє, але бути для нього чужими по способу мислення і по своїй мові".

Далі зазначав щодо змін ситуації після революції: "Що ж торкається України, то до трьох раніше існуючих університетів з медичними факультетами - у Києві, Харкові і Одесі добавилось лише два - у Єкатеринославі, з викладанням російською мовою і Київський Державний Український університет. Таким чином, за три роки революції успіхи у медичній освіті в Україні по якості і по кількості значно менші, ніж у інших частинах колишньої Російської держави. . . Треба до цього додати, що у рідній нам Галичині, Північній Буковині і українських частинах Польщі, Чехословаччини і Бесарабії зовсім немає вищих і навіть середніх медичних шкіл, де б слухачі навчались рідною мовою.

Місцем, яке можливо було б пристосувати задля виховання таких лікарів, котрі жили б одним життям зі своїми хворими і розмовляли б з останніми їх власною мовою, уявляється, між іншим, осередок північно-західної частини правобережної України - Вінниця. Дійсно, цьому сприяє ціла низка нагодних обставин: кількість великих лікарень, відносно дешеве життя, нагадуючи про маленькі університетські міста Німеччини і, крім того, географічне положення - недалеко від польської Волині, Галичини й Бесарабії; всі ці країни, а також більш віддалена Закарпатська Україна будуть відчувати вплив Вінниці і будуть направляти сюди своїх синів задля навчання на лікарів та природників. Завдяки цьому Вінниця поступово стане важливим медичним і взагалі науковим осередком України".

Далі розкриваючи перспективи розвитку вищої освіти у Вінниці Д.К. Заболотний писав про те, що маючи базові кафедри медичного факультету і відкривши декілька додаткових можливо створювати природознавчий, сільськогосподарський та ін. факультети і на завершення: "Необхідно до цього додати, що у березні цього року виконується шістдесят років з дня смерті славного борця за свободу рідного пригнобленого народу, за його поневолену мову і культуру, борця за звільнення рідного краю з під панського централістичного ярма Т.Г. Шевченка. Вочевидь, потрібно увіковічити пам'ять створенням у Вінниці "Українського Державного факультету" імені Т.Г. Шевченка, де б потомки цього поета-борця навчались на його рідній мові, на якій він сам протягом свого життя не завжди міг вільно розмовляти".

У зв'язку з важким економічним становищем дер-

жави побажання Д.К. Заболотного не одразу було реалізоване. Однак, наведене вище клопотання було використане у якості важливого аргументу головним лікарем лікарні ім. М.І. Пирогова професором М.М. Болярським, який будучи членом президії Вінницької міської ради ще за життя Данила Кириловича у 1928 р. переконав владу у необхідності відкриття медичного інституту у Вінниці. І це був не єдиний внесок Д.К. Заболотного у розбудову медичної освіти в Україні в радянський період.

У тому ж 1921 р. Д.К. Заболотного призначають ректором щойно утвореної шляхом злиття Жіночих медичних курсів і медичного факультету університету Одеської медичної академії, яку в подальшому було перетворено в Одеський медичний інститут. Тут Данило Кирилович долаючи супротив гігієністів, які заперечували існування епідеміології поза курсом загальної гігієни, організує першу в країні самостійну кафедру епідеміології, очолює її, розробляє перші навчальні програми та курс лекцій з нової дисципліни. Вперше у Одеському медичному інституті професор читає лекції українською мовою.

В Одесі Д.К. Заболотний працює до повідомлення про необхідність організації третьої у його педагогічній діяльності нової кафедри мікробіології і епідеміології з вченням про дезінфекцію у Військово-медичній академії у Петрограді, яку він очолював з травня 1924 р. до моменту повернення в Україну в 1928 р.

Найкращим свідченням патріотизму Д.К. Заболотного є його ставлення протягом усього життя до "малої батьківщини". Як тільки дозволяли обставини Данило Кирилович приїздив у Чоботарку, перевдягався у селянський одяг і жив життям свої односельчан. За переказами, знаменитий науковець поіменно знав чеботарців, майже щодня вів безоплатний лікарський прийом, валізами возив для них ліки та книги для сільської бібліотеки, тим хто навчався виплачував з власних коштів "стипендії". Коли після смерті дружини у 1918 р. йому прийшлося на півтора роки затриматись у рідному селі професор з світовим ім'ям прийняв на себе посаду комісара освіти та охорони здоров'я Ольгопольського повіту і прикладав величезних зусиль для розбудови шкіл та лікувальних закладів. Однією з умов повернення Д.К. Заболотного для роботи в Україну він висунув організацію "хати науки" в Чоботарці.

Важливою характеристикою людських якостей та милосердя Д.К. Заболотного є наступний факт його особистого життя. Втративши єдиного рідного сина, що помер у ранньому віці від дитячої кишкової інфекції, Данило Кирилович виховав і вивів "в люди" десятьох прийомних дітей. Троє з них обрали лікарську професію, інші стали інженерами, педагогами, музикантами, архітекторами.

Науково-педагогічна діяльність Д.К. Заболотного одержала високе визнання. У 1922 р. Данила Кириловича обрали дійсним членом Української академії наук,

у 1923 р. - член-кореспондентом Академії наук СРСР, а у 1926 - дійсним членом цієї академії. У травні 1928 р. Д.К. Заболотного обрано президентом Всеукраїнської академії наук (ВУАН). У одному з листів цього періоду ще з Ленінграду Данило Кирилович пише: "Збираюсь на Україну в надії, що зможу там попрацювати ще для рідного краю і народу. Обіцяють мені зробити лабораторію в Чеботарці, а поки при Академії в Києві". Академік повертається в Україну і активно працює над оновленням ВУАН, розробляє її новий статут, багато їздить по республіці з метою визначення кола найактуальніших завдань, які можуть бути вирішені з використанням потенціалу академії. Створення обіцяної урядом лабораторії у червні 1928 р. переростає в організацію цілого Інституту мікробіології і вірусології ВУАН. Данило Кирилович переймається комплектуванням штату наукового закладу, придбанням обладнання, комплектуванням наукової бібліотеки.

Нажаль, Д.К. Заболотному не судилось довго працювати на цих відповідальних ділянках і реалізувати усі

свої плани. Восени 1929 р. поїхав у Ленінград, щоб завершити передачу справ по кафедрах, на яких він працював. На зворотній дорозі застудився і захворів на пневмонію. Понад два тижні тривала боротьба за життя Президента ВУАН. 15 грудня 1929 р. Д.К. Заболотного не стало. Тіло академіка з Києва спеціальним жалобним поїздом було перевезено у Крижопіль і далі з військовими почестями до Чоботарки. Згідно заповіту Д.К. Заболотний похований у своїй садибі поряд з могилою дружини.

Незвичайна багата подія і науковими досягненнями доля нашого земляка назавжди вкарбована в історію світової науки. Усвідомлення вагомості його діянь зростатиме пропорційно часу, що минає. Дивовижне поєднання високих посад та найвищих вчених звань, всесвітнього визнання і, водночас, надзвичайної скромності, повного аскетизму у побуті, тяги до простого селянського життя, великої поваги і любові до простих людей - це риси, які назавжди збережуть образ Д.К. Заболотного у пам'яті українського народу.

Мороз В.М., Палій Г.К., Ковальчук В.П.

Стаття надійшла до редакції 01.12.2015 р.